

התפתחות ההתיישבות בערבה התיכונה

אמנון נבון

האם

ניתן לקיים התיישבות חקלאית בערבה?

זמן קצר לאחר סיום מלחמת העצמאות ביקש שר החקלאות הראשון של מדינת ישראל, מד"ר יצחק ארנון, סגן מנהל התחנה לחקר החקלאות ברחובות ולימים פרופ' בפקולטה לחקלאות וחתן פרס ישראל, לבחון את האפשרויות לפיתוח חקלאי בערבה באמצעות סקר. ארנון אכן יצא לסיור בן כמה ימים וסקר את פוטנציאל הקרקעות הראויות לחקלאות ואת מקורות המים ברחבי הערבה. בספר זיכרונות שכתב בהגיעו לגיל 90, "חיי עם צמחים ועם חקלאים", כתב ארנון על סיור זה:

כאשר ביקש ממני שר החקלאות דאז תשובה לשאלתו האם ייתכן ייצור חקלאי בערבה, השבתי בשלילה מוחלטת. אלה היו נימוקי: בחיפוש אחרי קרקע חקלאית מצאנו שטחים עצומים של אבני חֲמָדָה שבהם לא יכול לצמוח אפילו עלה של עשב. מקורות המים המעטים שמצאנו היו ברובם בלתי מתאימים להשקיה. ללא קרקע וללא מים, לא הייתה כל אפשרות לקיים חקלאות. אפילו אילו היו מוליכים מים מהצפון, או אילו התגלו מקורות מים מקומיים, ניתן היה, לדעתי,

אמנון נבון, חבר מושב
עין יהב וממקימיו,
אגרונום וחקלאי

עין יהב, 2012

עץ השיזף העתיק

ביישוב אחד היו קטנות מהכמות שמייצר היום מושבניק אחד בערבה. "יחיד סגולה" יכלו להרשות לעצמם לקנות אותן בחורף. עגבניות אלו, שגדלו על מים מליחים וקרקות מלוחות, היו מתוקות במיוחד והשם "עגבניות עין גדי" הפך למותג שעוד היום, עשרות שנים לאחר שבעין גדי לא גדלה אפילו עגבנייה אחת, אפשר לשמוע רוכלים בשוק הכרמל בתל אביב מכריזים בקול על מרכולתם "עגבניות עין גדי".

עין יהב היה מקום היישוב היחיד ב-180 הק"מ שהפרידו בין עין גדי ליטבתה. המצפה שכן בקילומטר ה-127 מבאר שבע, בקרבת דרך הערבה, באתר המחנה הצבאי הנוכחי ליד מרכז ספיר. ב-1958 החלו להתעניין שי בן-אליהו וחגי פורת, ששהו בתקופת נערום אצל משפחותיהם במושב כפר יהושע, בהקמת יישוב חדש באזור שומם בנגב. לאחר בדיקת כמה אפשרויות החליטו לפעול למען הקמת יישוב בעין יהב (ראו מאמר בספר זה: בן-גוריון מסייע בהקמת עין יהב).

להכשיר לחקלאות רק נאות מבודדות אחדות או מעט שטחי ביצות וכל זאת בתהליך ממושך ויקר של הדחת מלחים, של ניקוז ושיקום קרקע [...]. הבידוד הגיאוגרפי של הערבה, היעדר שוק מקומי לתוצרת חקלאית והוצאות הובלה יקרות יהיו מכשולים נוספים להתיישבות. לביסוס הערכתי השלילית הבאתי טיעון שהסתמך על כך כי בעוד אנו מוצאים שרידים ארכאולוגים מרובים המעידים על קיום חקלאות מתוחכמת ומבוססת בהר הנגב בעבר, לא מצאנו אף לא סימן אחד לקיום יישוב חקלאי בערבה.

ניסיונות ראשונים

צה"ל לא חיכה לדו"ח של פרופ' ארנון. עם סיום מלחמת העצמאות הוקם מחנה לחיל ההנדסה בעין חוצוב (היום עיר אובות). יחידת הנטיעות של חיל ההנדסה הקימה שם ביוני 1949 "חולית צמחייה". יצחק לוקשבסקי, גנן אזרחי מרחובות, "התגייס" לחוליה זו להקמת משתלה במקום, שתהיה גרעין לנטיעות עתידיות בערבה. המשתלה הוקמה ליד מעיין עין חוצוב, ממזרח לעץ השיזף העתיק, והונבטו בה אשלים, שיטים, איקליפטוסים ועוד. במקביל גידל לוקשבסקי ירקות לתצרוכת עצמית של המחנה.

לוקשבסקי היה החקלאי העברי הראשון בערבה מזה אלפיים שנה, ואולי משחר ההיסטוריה. לאחר ששהה באזור שנה, תם "הפרויקט" של חיל ההנדסה ולוקשבסקי חזר צפונה. למרות חוות הדעת הפסימית של פרופ' ארנון החליטו אנשי משרד החקלאות על הקמת מצפים חקלאיים בנגב ובהם שניים בערבה, עין יהב ועין עברונה, כ-15 ק"מ מצפון לאילת. באמצע יולי 1950 הגיעה לעין יהב קבוצה של כעשרה עובדים מטעם משרד החקלאות ומשרד העבודה. בראש הקבוצה עמד האגרונום יעקב עורב שכונה "בודדה". הקבוצה החלה בהכנת שטח בן עשרה דונם.

אנשי המצפה החקלאי בעין יהב היו בקשר עם עובדי התחנה לחקר החקלאות ברחובות. במצפה זרעו ירקות וצמחי מרעה וכן גידלו בוסתן ובו הדורים, גפנים, תאנים, שקדים, זיתים, רימונים ועוד. במרס 1952 התחלפה האוכלוסייה והמצפה החל לתפקד כחווה גדנ"ע. מדי שבועיים היה מגיע לחווה מחזור תלמידים שעבדו בשטחי החקלאות. בשלב זה עובדו כ-70 דונם שהושקו במים שנאספו ממעינות הסביבה בספיקה של כ-17 מ"ק/שעה.

גם דרכה של חוות הגדנ"ע לא הייתה סוגה בשושנים. המוסדות לא עמדו בהתחייבויותיהם הכספיות וגם מחזורי הגדנ"ע לא היו סדירים. מחלת המלריה, שפרצה בחווה בדצמבר 1952 ופגעה בכמה גדנ"עים, חתמה את פרק הגדנ"ע במקום והמקום הועבר לידי משרד החקלאות.

ב-1953 עשה ארגון שח"ל (שירות חלוצי לישראל), כוח משימה של מפא"י (מפלגת פועלי ארץ ישראל — מפלגת השלטון) ניסיון להעלות למצפה קבוצה בת 45 מתנדבים. הקבוצה לא הייתה מגובשת וחלק מחבריה היו מובטלים שחיפשו פרנסה. הניסיון לא צלח, ותוך זמן קצר נטשו אנשי הקבוצה את המקום. במצפה נותרו 10-15 איש, בהם תמהונים, שעסקו באחזקת המקום וגם במעט עבודה חקלאית (גידול סמר, אספסת, קיקיון). את משכורתם קיבלו ממשרד החקלאות.

הקמת היאחזויות נח"ל חדשות בערבה ובאזור ים המלח

בשנת 1951 הוקמה בעין רדיאן היאחזות נח"ל יטבתה שהפכה לקיבוץ ב-1957. בשנת 1953 הוקמה היאחזות נח"ל בעין גדי שהפכה לקיבוץ ב-1956. ארגון גרעיני הנח"ל היה מוצלח יותר מארגון מתנדבי שח"ל, ומאחוריו עמדו תנועות קיבוציות בעלות ניסיון התיישבותי וחקלאי.

הניסיונות לגידול ירקות במקומות אלו עלו יפה. גידלו שם בעיקר עגבניות, חצילים ובצל בתקופת החורף. באותן שנים ירקות אלו גדלו בארץ בקיץ בלבד וגידולם בחורף הייתה חידוש גדול. מחירי העגבניות מהערבה ומעין גדי היו גבוהים ביותר, אולם כמות העגבניות שיוצרו באותם זמנים

הכשרת הקרקע בעין יהב

אמצעי צינור בקיץ הקשה. הבידוד והריחוק ממשפחה, מחברים ומתרבות ובידוד היו קשים ומעיקים. כלי העבודה ואמצעים אחרים לקיום המשק והחיים השוטפים היו פרימיטיביים, אפילו יחסית לאותם זמנים.

שטחי העיבוד שהועמדו לרשות היאחזות הנח"ל היו חדשים: 160 דונם אדמות לס, שהוכשרו בידי קק"ל ליד נחל הערבה, כ-3 ק"מ מצפון-מזרח למקום היישוב. שטח העיבוד הקודם, שהיה כולו אדמת צרירים (חמדה) ניטש. מקור המים היה מעיין רחל (עיץ חרוף. חרוף בערבית פירושו כבשה, רחלה), כשני ק"מ מצפון-מערב ליישוב, ובאר ארטזית שנקדחה בסמוך אליו. ספיקתם המשותפת הייתה כ-60 מ"ק/שעה.

הגידולים — עגבניות, בצל, חצילים, צנוניות ומלפפונים — עלו יפה ואפילו שווקו לשוק באר שבע ברכב האספקה הצבאי שהיה עולה לעיר שלוש פעמים בשבוע. בכל אותה העת לא היה כביש לאורך הערבה אלא דרך עפר צרה, גלית, קופצנית שהעלתה אבק ושימשה בעיקר את הצבא. בנסיעה הארוכה לבאר שבע עברו דרך מעלה עקרבים. רק ב-1962 החלו בסלילת כביש אספלט מצומת גרופית בדרום ועד צומת הערבה ליד סדום, עבודה שנמשכה כארבע שנים.

הגרעין הראשון שעלה להיאחזות עין יהב היה מיועד להשלמת מושב רם-און שבחבל תענך. לקראת סיום השנה בעין יהב הביעו עשרה מחברי הגרעין, ואני בתוכם, את רצונם להישאר במקום. בדצמבר 1960, כשנה לאחר בואם, עזבו מרבית חברי גרעין "נאות" ובמקומם באו כ-40 חברי גרעין "יהב", גם הם בני מושבים ובוגרי בתי ספר חקלאיים. שנה לאחר מכן עזבו מרבית חברי גרעין "יהב" את המקום, וכמה מהם החליטו להישאר. במקביל הגיעו להיאחזות כ-30 חברי גרעין "נווה". זה היה הגרעין האחרון במסגרת הצבא. גם כמה מחברי גרעין זה קשרו את גורלם לעין יהב. המשק החקלאי התרחב והתבסס, צורכי המשק היו שונים מצורכי הצבא וקשה היה למפקדים לנהל שגרה

חצר היאחזות עין יהב

היה ברור להם שהדרך להקמת היישוב היא באמצעות גרעין נח"ל (כמו בעין גדי וביטבתה), ואך טבעי היה הדבר בעיניהם, בהכירם חיי מושב, שיש להפנות למקום גרעין של תנועת המושבים. אולם הפניות לצבא, למחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית ולמוסדות אחרים נתקלו בזלזול ובהתנגדות — הצבא לא ראה צורך ביטחוני בהקמת יישוב בגבול ירדן השקט ואנשי מחלקת ההתיישבות לא האמינו בהצלחת יישוב במקום, אולי בשל כישלונות העבר. רק התערבותו הישירה של דוד בן-גוריון ראש הממשלה ושר הביטחון הביאה לאישור הפיכת המקום להיאחזות נח"ל.

חדש בערבה: היאחזות עין יהב

בקיץ 1959 הגיעו למקום שי, חגי ועוד שישה מבני כפר יהושע, שהתנדבו לסייע להכין את גן הירק לשתילות הסתיו. איחור בשתילות משמעותו הייתה הפסד של עונת גידול. באותו זמן הקימו כמה שותפים חווה בנאות הכיכר שנעזבה לאחר מכן ובמקומה הוקם מושב של תנועת "האיחוד החקלאי". ב-23 לנובמבר 1959 עלה לעין יהב גרעין "נאות" ובזאת תמה תקופת המצפה החקלאי, שראה כמה ניסיונות התיישבות כושלים. בני כפר יהושע, שהתנדבו לסייע, עזבו וחזרו לביתם. שי וחגי, היוזמים, נשארו בהיאחזות כמדריכים ואחראים על המשק. גרעין "נאות" היה גרעין של בני מושבים ובוגרי בתי ספר חקלאיים, שהתארגנו במסגרת תנועת המושבים ומנו 40 איש, כולל עשר בנות. הם הגיעו למקום לאחר סיום הטירונות והיו מיועדים להישאר במקום שנה ואחר כך לעזוב להמשך שירותם הצבאי. יחד אתם עלו למקום עוד כ-20 אנשי הסגל הצבאי של ההיאחזות. התנאים היו קשים. חלק מאנשי היאחזות גרו בבתים ש"ירשו" מקודמיהם והשאר התגוררו באוהלים. בהמשך נבנו צריפים "חדשים" (משרידי המעברות שחוסלו ברחבי הארץ). לא היו כל

אסיפת חברים
ב"מושבוץ"

צבאית במציאות שבה חלק מהחברים (שהשתחררו מהצבא) וחיילי נח"ל חיים בכפיפה אחת. כ-30 חברי גרעינים, שהכירו כבר את המקום, רצו להישאר במקום כאזרחים, דבר זה הביא לסיום תקופת ההיאחזות לאחר שלוש שנים ולהפיכת המקום ליישוב אזרחי בסתיו 1962.

עין יהב: יישוב אזרחי

היישוב החדש היה שיתופי וזכה לכינוי "מושבוץ". מרבית החברים היו כאמור בני מושבים ותוך זמן לא רב הוחלט להפוך את המקום למושב. "החלטה זו נראתה הזויה בעיני כל מי שחשב שהוא מבין משהו בחקלאות והתיישבות. חשבו שנפלנו על הראש. היינו רחוקים ומבודדים מהשפעות חיצוניות וכדרכם של צעירים חשבנו שהמבוגרים לא מבינים כלום [...] זה היה מזלנו, האמנו שנצליח", כתב אחד החברים. בשנת 1964 הגיע למושבוץ גרעין נח"ל "עתר" ושנה אחריו הגיע גרעין "ברק".

בנוסף לבעיות האקלים והמרחק נתקלו המתיישבים פעמים רבות גם במחסומים ביורוקרטיים שהיו קשים אף יותר. חלק מאנשי הסוכנות היהודית (הגוף המיישב של ההסתדרות הציונית שסיפק את המשאבים הכספיים) לא היו שותפים לאמונה שניתן להקים במקום יישוב ובוודאי שלא מושב עובדים, והם לא יצאו מגדרם לסייע למתיישבים בצידוד ובהשקעות. לא אחת אמרו למתיישבים: "מי ערב לנו שלא תעזבו לאחר שנשפוך כסף בבניית המקום?" מן הראוי לציין שבין אנשי הסוכנות נמצאו גם אנשים נפלאים שסייעו כמיטב יכולתם וסמכותם ואף מעבר לכך. לאחר כמה שנים, כשהבינו אנשי הסוכנות שכוונת המתיישבים רצינית והם נחושים להתיישב במקום, השתנה היחס והם הפכו לשותפים מלאים למעשה.

למעלה:
חריש בעין יהב
למטה:
מיון מלפפונים ב"מושבוץ"

עין יהב

שטחי העיבוד של עין יהב רוכזו בשלושה מקומות: צופר בדרום, מול נקודת היישוב הישן ובשטחי המרזבה כ-6 ק"מ מצפון-מזרח ליישוב. במרזבה היה השטח הגדול ביותר עם אפשרות להתרחבות ובקרבנותו שטח מישורי שהתאים לבניית יישוב הקבע. ואכן, לאחר שנבחנו כמה חלופות הוחלט להקים את נקודת הקבע של המושב במרזבה.

הבנייה החלה ב-1965. עם סיום הבניה באוקטובר 1967, עברו לנקודה החדשה 19 משפחות וארבעה רווקים. בשלב זה חולקו החלקות המשותפות וכל חבר קיבל חלקה פרטית משלו בת 20

בכניסה לבאר צופר

שאלות רבות ללא תשובות צצו בפני המתיישבים הצעירים, אולם הם האמינו שהפתרונות יימצאו. אלו ששרדו את המשברים וידעו את כוחו של ה"ביחד" לעשות את הבלתי אפשרי, היוו יסוד איתן לחברה שגדלה והתפתחה עם הפיכת עין יהב למושב.

בתקופת ההיאחזות וה"מושבוץ" התרחבו שטחי הגידול. שטח של כ-1000 דונם הוכשר בידי קק"ל בשפך נחל נקרות (שטח ה"מרזבה", שמו הקודם של נחל נקרות). באותו מקום גם אותר שטח של 110 דונם לגידול תמרים שניטעו ב-1962.

בבאר צופר, מול היישוב "צוקים" הנוכחי, הוכשרו כ-300 דונם נוספים לשימוש אנשי עין יהב. גם מקורות המים התרחבו. לשטח שבצופר סופקו מים משני קידוחים שנעשו שם בשנות ה-50 ושפעו כמויות ענקיות של מים, יחסית לאותם זמנים (כ-200 מ"ק/שעה), ובאיכות מעולה. ב"מרזבה" נקדחו כמה בארות ואחר כך נקדחו בארות נוספות באזור גבעות שיחף (בין עין יהב לחצבה) שסיפקו מים לאזור המרזבה.

בשנות ה"מושבוץ" גידלו בעיקר ירקות: עגבניות, חצילים, בצל, שום, מלפפונים, מילונים וגם פרחים: סיפנים ופרזיות. גידולים אלו גדלו בערבה שלא בעונתם הטבעית ונמכרו במחירים גבוהים. הסיפנים היו הגידול הראשון שנשלח לייצוא מהערבה באמצע שנות ה-60 באמצעות חברת אגרקסקו. באותו זמן טרם שווקו פרחים להולנד, שם היו בורסות הפרחים בחיתוליהן. במקביל נערך בגן הירק ניסיון שהצליח בגידול עגבניות בטפטוף. זה לא היה הניסיון הראשון בשיטה זו, אולם כאן הסיקו מסקנות במהירות ועברו מיד ליישומן בהיקף גדול. כתוצאה מכך התפשטה שיטה זו לגידולים רבים ברחבי הארץ ובעולם כולו. מרגע הפיכת המקום ליישוב אזרחי ועד המעבר ליישוב הקבע, עמד מספר החברים על 25-35, מספר המצטרפים קטן וכן מספר העוזבים.

סיפר אריק נחמקין, איש נהלל, בעבר מזכיר תנועת המושבים ושר החקלאות: "במסגרת תפקידי בתנועת המושבים ביקרתי ב'מושבוץ'. אשתי הצטרפה אליי כי זה היה טיול מעבר להרי החושך. בערב קיימנו דיון ממושך על עתיד עין יהב. נשאלו שאלות ואני עניתי כאילו הכול ברור וידוע. כשגמרנו ויצאנו החוצה אמרה אשתי: לא מציק לך המצפון? שאלתי: למה שיציק? אמרה לי: אתה ערב שלם שיקרת להם, הולכת אותם שולל. חבורה צעירה, כואב עליהם הלב, רחמנות, לא יצמח פה כלום, לא יגדל פה כלום ואנשים לא יוכלו לחיות פה."

חצבה

את המקום החברה להגנת הטבע. בשנתיים הראשונות לפעילות בית הספר שדה חצבה, עסקו חברי הצוות המצומצם (ארבעה אנשים) בלימוד אינטנסיבי של מרחב הערבה התיכונה והאזורים הגובלים בו. נערכו סיורים ברגל וברכב, התגלו מעיינות לא ידועים, קניונים שלא היו עד אז על מפת הטיולים ואתרים ארכאולוגיים. הממצאים תועדו בדו"חות ששימשו בסיס לפעילות ההדרכה של בית ספר שדה. משלב זה החלה החברה להגנת הטבע לשלוח קבוצות לטיולים בבית ספר שדה חצבה. רוב

דונם וכן את הציוד הבסיסי לעיבוד משקו. תם פרק המשק השיתופי. מושב ראשון קם בערבה. הנקודה הישנה הועברה לידי צה"ל. השם עין יהב עבר עם המתיישבים לנקודה החדשה. מושב עין יהב המשיך להתפתח ולגדול ובשנת 2012 חיות בו כ-200 משפחות, מחציתן בני הדור השני שבחרו להקים את ביתם במקום. רוב המשפחות מתקיימות מחקלאות, וחלקן משלבות בפרנסתן תעסוקה בתיירות ובתחומים אחרים.

עין חצבה

במחצית השנייה של 1962 הגיעו לעין חצבה שני חקלאים שהתגוררו בצפון והקימו חווה קטנה שהשתרעה על 30 דונם. השטח הושקה במי באר שנקדחה ליד המעיין שבמקום, בסמוך לעץ השיזף רב השנים. במשך השנים התרחבו שטחי הגידול של החווה שנקראה עין חצבה והיא עברה למקומה הנוכחי. בחווה מגדלים ירקות ומטעים על שטח של כ-20 דונם וכן דגי נוי טרופיים.

חצבה

במסגרת תנועת המושבים התארגן מדי שנה גרעין נח"ל של בני מושבים ובוגרי בתי ספר חקלאיים, שנשלח להקמת מושב חדש או להשלמת מושב צעיר. עם קבלת ההחלטה על הקמת עין יהב כמושב, סימנה תנועת המושבים את אזור הערבה התיכונה כחבל ארץ שבו יוקם גוש של מושבים. היה ברור שיישוב בודד באזור לא יוכל לשרוד לבדו והוא זקוק לשותפים כדי להקים בית ספר, שירותי רפואה, שירותים חקלאיים ועוד. בנובמבר 1965 עלתה על הקרקע היאחזות נח"ל חצבה, במקום שבו נמצא כיום בית ספר שדה חצבה. הגרעין המייסד היה גרעין "חצבה" (40 חברים).

לקראת בוא גרעין הנח"ל הכינה הסוכנות היהודית חדר אוכל ומגדל מים, אולם המגורים במשך השנה הראשונה היו באוהלים בתנאי מזג אוויר קשים. במשך הזמן נבנה לצורך זה מבנה ייחודי בצורת כוורת, המשמש עד היום את בית ספר שדה. שטחי העיבוד שהכשירה קק"ל היו באזור נחל שחק ("הגן הישן"). וגידלו בהם עגבניות, חצילים, מלפפונים, מלונים ובצל.

תנועת המושבים שלחה חמישה גרעיני נח"ל להקמת מושב חצבה ולביסוסו. לאחר גרעין חצבה עלה ב-1966 גרעין "ערבה"; ב-1967 גרעין "אשלים"; ב-1968 גרעין "אל מול אדום" וב-1969 גרעין "חורב". כל הגרעינים היו מיועדים למושב חצבה ומכל אחד מהם נשארו כמה חברים.

שנתיים לאחר שהוקמה ההיאחזות, ב-1967, היא התאזרחה והחברים ניהלו חיי "מושבוץ" עד שהושלם בניין היישוב החדש במרחק של כ-4 ק"מ ממזרח לנקודה הזמנית. בספטמבר 1971 נערכה חלוקת השטחים המשותפים בין החברים וחצבה הפכה למושב העובדים השני בערבה.

החברים, 20 משפחות ו-12 רווקים, המשיכו באותה עת להתגורר במחנה הזמני, משום שהיישוב החדש טרם הושלם. בחודש פברואר 1972 עברו חברי חצבה לנקודה החדשה. גם מושב חצבה גדל והתפתח ובשנת 2012 חיות בו כ-150 משפחות, 60 מתוכן בנות הדור השני. גם לכאן חוזרים הרבה בנים ממושיבים והביקוש לחזור גדול מהיכולת לקלוט. רוב המשפחות בחצבה מתפרנסות מחקלאות וחלקן שילבו בפרנסת המשפחה תעסוקה בתיירות או בנושאים אחרים.

בית ספר שדה חצבה על שם שמואל דיין

ב-1969, עוד בטרם עברו אנשי מושב חצבה לנקודת הקבע, העלו אנשי תנועת המושבים (גדליה גל — מרכז ועדת המשק ויוסי יפה — מרכז ועדת הנוער) את הרעיון להקים בנקודה הזמנית בית ספר שדה. הם פנו למזכירות החברה להגנת הטבע אשר שמחה לרעיון וקיבלה על עצמה להפעיל את בית ספר שדה חצבה. וכך, עם עזיבת אנשי מושב חצבה את הנקודה הזמנית ב-1972, קיבלה לידיה

צופר

בעבודות שונות במקום ובסביבה. בעקבות אסונות שפקדו את הקבוצה המקום נעזב ורק משפחה אחת נשארה בערבה וגרה סמוך לעיר אוכות. כיום גרות במקום שש משפחות. באתר המזוהה עם תמר המקראית נערכו חפירות ארכאולוגיות ונתגלו בו שרידים מעניינים מתקופות שונות. ליד עיר אוכות הקים יום פרטי חוות תנינים.

צופר

בספטמבר 1968 הוקמה היאחזות נח"ל בצופר (במקום שבו נמצא היישוב צוקים כיום). המקום נועד להקמת קיבוץ של תנועת "השומר הצעיר". אנשי היאחזות עיבדו את השדות הסמוכים שעובדו קודם לכן בידי אנשי עין יהב. המים סופקו מהקידוחים הוותיקים צופר 1 וצופר 2, שמימיהם נחשבים לטובים בערבה. גרעינים של התנועה שהו במקום כמה שנים, אולם בגלל מחסור בכוח אדם בקיבוצים אחרים של "השומר הצעיר" הועברו הגרעינים למקומות אחרים, ותנועת המושבים קיבלה על עצמה להקים מושב במקום. ב-1974 הגיע גרעין "צופר" של תנועת המושבים (40 חברים) להתיישב במקום. ב-1975 הצטרף אליו גרעין "שיזף" ושנה לאחר מכן גרעין "עידן".

ב-1977 היאחזות התאזרחה וצופר הפכה ל"מושבוץ". ב-1981 עברו התושבים, 20 משפחות ושני רווקים, לנקודת הקבע שנבנתה כ-5 ק"מ צפונה וצופר הפכה למושב עובדים. קק"ל הכשירה

מבנה הכוורת של בית ספר שדה חצבה

הטיולים היו מחנות נודדים במרחבי הערבה התיכונה ושוליה. יותר מאוחר הוכשרו מבנים שהיו ביישוב והחלו לשמש אכסניה לקבוצות שהתארחו בבית ספר שדה. החברה להגנת הטבע פיתחה במקום מרכז למחקר טבע של הערבה. פרופ' אמוץ זהבי עוסק בו במחקר רב שנים על הזנבנים. בית הספר שדה משמש אכסניה לעשרות חוקרים שהגיעו למקום ולקחו חלק במחקר חשוב זה. אמוץ מעודד גם חוקרים בתחומי טבע אחרים למצוא בבית ספר שדה מסגרת ארגונית לעריכת מחקרים באזור.

עיר אוכות

בינואר 1967 הגיעו לערבה בדרך לא דרך שתי משפחות וכמה בודדים, כולם עולים חדשים מארה"ב. הם התיישבו באופן פרטיזני בין עין יהב לצופר על ציר המעיינות. העולים, חדורי אמונה ותחושת שליחות, היו חסרי אמצעים ולא ידעו דבר על תנאי הערבה. הם לא היו קשורים לגוף התיישבותי או מוסדי וקראו למקום "אחע"מ עקשנות" (אחע"מ – אחוזה עיר במדבר). בראש הקבוצה עמד שמחה פרלמוטר, אדם כריזמטי בעל עיניים יוקדות, שהאמין שנשלח על-ידי ההשגחה העליונה להפריח את המדבר. המתיישבים התמקמו ליד מקום שבו היו מי תהום גבוהים, חפרו בור לעומק של כמטר ושאו בו מעט מים באמצעות משאבה קטנה. מליחותם הרבה של המים וכמותם הזעומה לא אפשרו שימוש יעיל לחקלאות. הם בנו כמה מבנים מבוץ, שהתמוטטו לאחר שנעזבו ברעידת אדמה שפקדה את האזור בשנות ה-90. העולים טענו שהם יהודים המאמינים בישוע (=יהודים משיחיים) והראו לכל מבקר את אוהל התפילה שלהם ובו ספר תורה ולידו הברית החדשה.

כמה תמהונים הצטרפו אליהם, אך אלו עזבו תוך זמן קצר ואחרים באו במקומם. בינתיים נגמרו משאביהם וגם מזונן קטן שהקימו ליד כביש הערבה החדש לא צלח (את שרידי המזונן ניתן לראות כחצי ק"מ מצפון לכניסה למושב צופר. שרידי בתי הבוץ נמצאים באזור הלולים של צופר, מצפון-מערב ליישוב, על ציר המעיינות).

ב-1967 פינה הצבא את מחנה עין חוצוב הסמוך למעיין ולעץ השיזף העתיק והעביר אותו למחנה שפינו אנשי עין יהב עם המעבר לנקודת הקבע. הצבא אפשר לאנשי "אחע"מ עקשנות" להיכנס למחנה עין חוצוב. הם שינו את שם המקום ל"עיר אוכות" ומצאו תעסוקה

שלט הכוונה לעיר אוכות בנקודה הישנה

מרכז התרבות בספיר

ומפעל למוצרי עץ דקורטיביים. ב-1972 הצטרף גרעין "פארן" ליישוב וב-1973 הגיע אליו גרעין "ערבה". תחילה הצטרפו בנות הגרעין ובני הגרעין חברו אליהן עם שחרורם מהצבא לאחר מלחמת יום הכיפורים. באביב 1976 הפך היישוב פארן מ"מושבוץ" למושב. הקרקעות המשותפות חולקו בין החברים, ניטע מטע תמרים משותף והפרות של הרפת המשותפת חולקו לחברים המעוניינים. כיום נמצאות בפארן כ-100 משפחות, מהן כ-25 משפחות של בני חוזרים. רוב המשפחות מתפרנסות מחקלאות וכמה מהן עוסקות גם בתירות ובעיסוקים אחרים.

מרכז ספיר

ב-1978 הוקם מרכז ספיר כיישוב קהילתי שנועד לרכז את השירותים ליישובי הערבה המרכזית. במרכז היישוב הוקמו בית ספר אזורי יסודי ותיכון, מתנס"ס, ספרייה, משרדי המועצה האזורית, מרפאה אזורית ושירותים נוספים. כן נבנו במקום בריכת שחייה ואולם ספורט אזורי ששימש גם כאולם למופעים עד להקמתו של "אודיטוריום רוזנטל". בתי המגורים נבנו בהיקף. בעת חפירת המקלטים לבתים עלו מי תהום ומילאו את החפירות. לאחר פעולת ניקוז הוסטו המים ל"פארק ספיר" הסמוך. פארק ספיר הוא שקע גיאולוגי קטן שנקרא בעבר "העמק הנעלם". בסביבתו מי תהום גבוהים ועצי תמר ושיטה עתיקים. המים שנוקזו לפארק ספיר יצרו אגם מרהיב במרכזו. דקלים ממינים שונים ועצי נוי אחרים ניטעו מסביב לאגם ומזח דייגים נבנה לידו. המקום משמש לאירועים שונים להנאת תושבי הערבה ומטיילים מזדמנים. ליד הפארק הקימו אמני האזור וילדי בית הספר גן פסלים המתאר את הווי הערבה. כקילומטר מדרום למרכז ספיר הוקם אזור תעשייתי ובו מבני תעשייה שונים ומכון תערוכת (ראו "מכון תערוכת" במאמר "התפתחות החקלאות בערבה"). כיום מתגוררות במרכז ספיר כ-140 משפחות, מרביתן עוסקות במתן שירותים לחקלאות או שירותים מוניציפליים.

הכניסה למושב פארן

שטחי עיבוד ליד נקודת היישוב החדשה. במקום נשתל מטע תמרים משותף. במשך שנתיים מעלייתם לקרקע עיבדו תושבי צופר גם את השטחים הישנים שמול צוקים ואז נטשו אותם בשל ריחוקם. כיום גרות בצופר כ-80 משפחות והחלה קליטה של משפחות מהדור השני. גם בצופר, כביתר יישובי הערבה, עוסקות כמה משפחות בתירות. מושב צופר ממוקם סמוך למואה, המוזכרת במפת מידבא, על דרך הבשמים העתיקה. ליד המושב הוקמה תשתית לאזור תירות. כבר כיום פועלים במקום כמה מיזמים תירותיים ובהם חוות האנטילופות, שבה ניתן לצפות במינים רבים של חיות בר שהובאו מאפריקה ומשוטטות חופשי בפארק.

פארן

בנובמבר 1971 הוקם מושב פארן בידי גרעין של בני מושבים ובוגרי בתי ספר חקלאיים בזמן שירותם הצבאי. היישוב לא הוקם כהיאחזות צבאית אלא ישירות כ"מושבוץ". הגרעין הראשון, גרעין "עידן", היה מיועד להתיישבות במקום שבו נמצא מושב עידן היום, אלא, שבאותה עת עדיין לא נמצאו קרקעות באזור זה והמיקום שונה לפארן. עם עלייתם על הקרקע התחילו חברי הגרעין לפתח משק ירקות, אך תקלה במשאבת המים היחידה, בתקופה קריטית, לא אפשרה לקיים גידולים באותה שנה, והחברים מצאו פרנסתם בעבודה בבית אריזה בעין יהב ובעבודות מזדמנות שונות. בחורף 73-1972, הקימו סוף-סוף גן ירק, אולם אירוע קשה של קרה שפגע בכל יישובי הערבה, פגע במיוחד בפארן הגבוהה יחסית השוכנת באזור הקר ביותר בערבה (כ-200 מ' מעל פני הים). במשך שבועיים הטמפרטורות ירדו בלילות עד לשבע מעלות מתחת לאפס. הגידולים לא שרדו ושוב ירדה לטמיון שנה חקלאית. פעם נוספת יצאו החברים לחפש פרנסה בחוץ, כנמל אילת ובחברת חשמל שהקימה קו לאורך הערבה. באותה שנה הוקמו רפת משותפת לגידול עגלות

צוקים

שטחי העיבוד ממזרח לנחל הערבה

מאמצע שנות ה-60 החלו ארגוני המחבלים מירדן לפעול בערבה. פעילות זו גררה השתלטות ישראלית על שטחים שממזרח לנחל הערבה שנועדה להרחיק את המחבלים מהיישובים (ראו מאמר בספר זה: "חילופי שטחים בערבה"). במשך הזמן החלו אנשי היישובים לעבד שדות בשטחים אלו שמעבר לגבול הרשמי וגם לקדוח בהם בארות מים. לאחר הסכם השלום עם ירדן נותרו שטחי העיבוד והבארות שכאזור זה בידי ישראל והם מהווים תרומה חשובה ביותר להתפתחות היישובים בערבה.

עידן

עידן

ב-1979 הגיע לאזור גרעין של משפחות מארה"ב שהיה מיועד להתיישב בעידן. עד שהושלם בניין המושב הם שוכנו במרכז ספיר לשנת הסתגלות וגיבוש. ב-1980 עברו לעידן. המושב הוקם על חלקו הדרומי של אזור חוור הלשון הנמשך מים המלח ועד חצבה. שטחי העיבוד של המושב נמצאים בשלושה אזורים נפרדים: הראשון בתוך האזור הקניוני של נחל הערבה, השני על גבי החוור בצמוד למושב והשלישי כשלושה ק"מ ממערב למושב, באזור שבו האמריקנים תכננו את הקמת תחנת הרדיו "קול אמריקה" שלא הוגשמה. שם גם נמצא מטע תמרים משותף. העולים החדשים שבאו חדורי אידאלים מארה"ב ומקנדה נתקלו במציאות קשה והתקשו להסתגל לתנאי הערבה. הם עזבו את עידן ואת מקומן תפסו משפחות ישראליות. כיום מתגוררות בעידן כ-70 משפחות והחלה קליטה של בני חוזרים. כמה מבני מושבים אחרים בערבה נקלטו בעידן.

צוקים

ב-2004 הוחל בהקמת היישוב הקהילתי צוקים, במקום שבו הייתה בעבר היאחזות נח"ל צופר. המקום הוקם ביוזמת חברים מצפון הארץ, בעלי עיסוקים שונים, שרצו לחיות בערבה בשקט תוך שמירה על ערכי הטבע ואיכות החיים. אליהם הצטרפו תושבי ערבה אחרים. היישוב תוכנן לקליטת 155 משפחות ובעת כתיבת שורות אלו (2012) נבנים במקום עשרות בתים, כ-35 מהם כבר מאוישים. במקום נבנה אזור תיירותי ובו צימרים וחדרי אירוח ברמה גבוהה. חלק מתושבי המקום עוסקים בתיירות.